

Віталій Гедз

СТЕНОГРАМНІ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ С. ГІЛЯРОВА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ: БІОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються стенограмні та публіцистичні матеріали С. Гілярова, які розповідають про Київ періоду німецької окупації з метою дослідження “білих плям” у біографії ученого. Об’єктом аналізу є стенограма допиту мистецтвознавця, представниками радянських органів безпеки та статті, надруковані у газеті “Нове українське слово”. Через співставлення різноманітних джерел здійснено спробу дослідити біографію С. Гілярова під час гітлерівського панування у Києві. Проведено історіографічний огляд праць про діяльність Сергія Олексійовича в окупованій столиці.

Ключові слова: С. Гіляров, мистецтвознавець, свідчення, стенограма, “Нове українське слово”.

Серед широкої джерельної бази дослідження історії Києва періоду гітлерівської окупації вирізняються передусім свідчення радянським органам держбезпеки під час допитів. Переважна більшість із них уже нині вивчена та проаналізована істориками, проте залишається низка слідчих матеріалів персоналій, про яких науковці “забували”. Серед таких слід назвати мистецтвознавця, одного з творців Музею мистецтв (нині – Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків) Сергія Олексійовича Гілярова.

Однією із перших досліджувати доробок С. Гілярова розпочала мистецтвознавець Н. Крутенко [15]. Проте дослідниця акцентує увагу на діяльності Сергія Олексійовича як мистецтвознавця та педагога, взагалі не приділяючи уваги діяльності ученого як працівника Музею мистецтв. Як результат – жодної згадки про життя в окупованому Києві. Утім, на нашу думку, аналізуючи мистецтвознавчі праці Сергія Олексійовича, автор мала б звернутися до статей у газеті “Нове українське слово”.

Скупі біографічні дані про С. Гілярова подали укладачі книги “Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті”, у якій діяльності Сергія Олексійовича в окупованому Києві присвячено один абзац: “З початком війни С. Гіляров відмовився евакуюватися з Києва і лишився на окупованій німцями території, вирішивши, що хранитель має залишатися біля своїх експонатів. На жаль, Сергій Олексійович не зміг запобігти планомірному пограбуванню музею німецькими окупантами. Проте, щоб хоч частину шедеврів залишити нащадкам, С. Гіляров погоджується бути директором музею, щодня ходить туди на роботу. Коли німецькі війська відступали під натиском радянських, у Сергія Олексійовича була можливість піти з ними. Розуміючи, що йому нізащо не подарують “співпрацю” з окупантами, С. О. Гіляров усе ж не залишає рідного міста” [14, с. 170].

У 2005 р. на шпальтах газети “Дзеркало тижня” С. Іванов здійснив спробу “зібрати рідкісні кадри династії Гілярових” [12]. У цій статті автор значну увагу приділив біографії С. Гілярова. Зокрема, про роботу Музею мистецтв в окупованій столиці автор повідомляв: “У музеї організувався своєрідний німецький клуб. Щоб почуватися тут як у Європі. Тривали екскурсії, лекції,

відбувалася виставка німецької граюри” [12]. Побіжно автор також розповів про статті С. Гілярова у газеті “Нове українське слово” та про виставку, на яку Сергій Олексійович дав таємні документи. Проте С. Іванов її помилково назвав “Музей-архів переходової доби”, хоча, як відомо, виставка називалася “Мистецтво в Києві в переходовий період”, а Музей-архів виступав організатором [12].

На сьогодні найдетальніше біографію С. Гілярова, із залученням матеріалів із допитів, висвітлив мистецтвознавець О. Безручко. Йому належить два дослідження про Сергія Олексійовича [1–2], у яких автор на основі матеріалів допиту та статті Ю. Іванова, вміщеної у газеті “Дзеркало тижня”, подав біографію мистецтвознавця С. Гілярова. Проте подані історичні факти дослідник не порівнює з іншими джерелами [1].

Цінність статті О. Безручка у часописі “3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” полягає у додатках, де він помістив науковий план С. Гілярова “Мистецтво в Києві в перехідний період” та витяги з його статей у газеті “Нове українське слово” [2, с. 319–332].

Отже, матеріали справи С. Гілярова, яка зберігається в ЦДАГО України, є важливим історичним джерелом не лише для вивчення біографії мистецтвознавця, а й ознайомлення з цінною інформацією про роботу Музею мистецтв в окупованому Києві. Статті, надруковані Сергієм Олексійовичем у газеті “Нове українське слово”, містять матеріал для дослідників долі київських храмів.

Проте, незважаючи на джерелознавчу цінність, донині ці матеріали майже не використовувалися науковцями. Проведений аналіз історіографії праць дає можливість розкрити сутність проблеми й спрямовує на першочергові проблеми, які потребують розв’язання у процесі дослідження життя і творчості С. Гілярова в окупованому Києві. Заповнення біографії цієї непересічної особистості й подальше узагальнення, творення цілісного й об’єктивного життєпису діяльності в окупованому Києві неможливе без залучення першоджерел, насамперед архівних – як проаналізованих, так і невідомих.

У дослідженні спробуємо дослідити свідчення Сергія Олексійовича на допитах та його статті, вміщені у часописі “Нове українське слово”, а також простежити, як ці матеріали використовувалися у наукових працях.

С. Гілярова арештовували двічі: у січні 1933 р. та грудні 1945 р. Для нас представляють інтерес свідчення Сергія Олексійовича під час другого арешту, адже саме у них вчений розповідає про діяльність в окупованому Києві.

Слідчі справа С. Гілярова зберігається у Галузевому архіві Служби безпеки України та ЦДАГО України. Нами була використані матеріали, що знаходяться в ЦДАГО України. Вони являють собою стенограму допиту, який проводили у січні 1946 р., за місяць до смерті Сергія Олексійовича. Стенографічні матеріали викладені на дев’яти сторінках тексту, з них більша половина стосується діяльності ученого в окупованому Києві. Хронологічно розповідь охоплює весь період гітлерівського панування в столиці. Мистецтвознавець відповідає на питання про життя в столиці та пояснює свої ті чи інші вчинки. Однак деякі сторінки з біографії ученого залишилися поза увагою слідства, наприклад викладацька діяльність у Київському університеті.

Дослідження життєвого шляху та наукової спадщини ученого С. Гілярова досі не здійснено з належною глибиною та об’єктивністю. Майже відсутнє і практичне використання досвіду науково-організаційної роботи мистецтвознавця, праці якого у цій галузі стали класичними. До сьогодні не реконструйована наукова біографія Сергія Олексійовича, зокрема з використанням свідчень під час арештів у 1945–1946 рр., які зберігаються в архівах України [17–18]. Незважаючи на низку спроб висвітлити біографію мистецтвознавця у повному обсязі [2], це джерело дотепер не уведено до наукового вжитку.

В окупованому Києві мистецтвознавець залишився через хвору дружину, а також тому, що вважав, що музейний “хранитель” має залишатися біля своїх експонатів. На жаль, Сергій Олексійович не зміг запобігти планомірному пограбуванню Музею мистецтв німецькими окупантами. Проте, щоб хоч частину шедеврів залишити нащадкам, учений погоджується стати директором музею, щодня працювати. Під час другого арешту у грудні 1945 р., усвідомлюючи, що втрачати йому немає чого, у своїх свідченнях на допитах (особливо у розповідях про Київ періоду нацистської окупації) С. Гіляров був досить відвертим: “Мене пригнітила шкурницька, обивательська поведінка багатьох працівників різних галузей державного, господарського й суспільного апарату, що виразилося, між іншим, в тому, що деякі з них вивозили своє особисте майно, залишаючи ввірені ним державні цінності під загрозою захоплення або знищення їх ворогом. У перші дні окупації я був уражений тією легкістю, з якою деякі партійні люди, що лишилися в Києві (або опинилися в оточенні), зреклися свого партійного минулого, висловлюючи про свою партійність як про тактику, якої вони нібито трималися на користь кар’єри й суспільному своєму становищу” [18, арк. 55 зв.]. Як приклад відречення від комуністичного минулого Сергій Олексійович згадував маловідомі прізвища Чувілова, Онощенко, Барвінського.

Не залишаються поза увагою вченого і зміни у поглядах тих, хто був позапартійним: “Мене вразило раптове “перекрашування” інших “непартійних більшовиків”, які стільки років розпиналися у своїх радянських переконаннях, у своєму марксистському світогляді і раптом опинилися в антирадянському таборі” [18, арк. 55 зв.]. Як приклад учений називав добре відомих О. Оглоблина, К. Штеппу, Б. Якубського.

І саме на основі цих двох груп Сергій Олексійович пояснював свої розчарування у комуністичній владі: “Подібні факти підірвали в мені віру в радянську людину. Я, знову-таки короткозоро, бачив тільки цей бік справи, не зумів або не мав шансу розрізнити ті початки героїзму й непохитної волі до перемоги, які були в різних шарах нашого суспільства. Словом, я розчарувався в радянському ладі, що, тим не менш, не перешкодило мені залишатися вірним марксо-ленінській методології в галузі науки. Бачачи нищівні успіхи агресора і не маючи ніякої інформації про патріотичний рух, що відбувається в країні, не знаючи про перемогу радянської зброї під Москвою, про відродження військової промисловості за Уралом, я думав, що радянська справа загинула і що зусилля, витрачені на соціалістичне будівництво, себе не виправдали. Це з мого боку було знову-таки короткозоро, легковажно, безглуздо і, врешті-решт, злочинно” [18, арк. 56].

Зізнаючись у злочинних вчинках за часів гітлерівської окупації, С. Гіляров назвав “участь у “Музеї-архіві переходнової доби” [18, арк. 56].

Сергій Олексійович дійсно брав участь у роботі “Музею-архіву переходнової доби” як учений-консультант. Зокрема, він розробляв тему “Мистецтво в Києві в перехідний період”. У довідці НКВС УРСР про перебування на окупованій території професора-мистецтвознавця С. Гілярова відзначено: “Складений ним план експозиції на цю тему має наступні підтеми та питання, які характеризують план у цілому: “Більшовицька навала 1919 року. Мистецтво під владою рад...”. “Етапи більшовицького панування... коробкова архітектура й стиль Радянської імперії в столичному Києві”. “Декоративна сторона й конкретна практика радянського мистецтва. “Охорона” художнього спадку минулого й знищення його пам’яток. Розпродаж музейних цінностей”. “Умови роботи художників при більшовиках. Зв’язок творчої думки тематичними канонами... халтура і діляцтво” [13, с. 749].

Про співпрацю з музейними співробітниками Сергій Олексійович на допиті зазначав: “Всього я був на цих засіданнях разів чотири-п’ять. Деяку привабливість для мене засідання мали тільки через можливість зустріти там знайомих у науково-діловій обстановці. Серед них зустрічав там професора Маргілевського, архітекторів Холостенка, Юрченка, Вербицького, музейних працівників Курінного, Козловську, Скуленко, професора Полонську, Драгоманова, Грузинського, художника Середу, Павловича й деяких інших. Зміст цих засідань, виступи учасників були вкрай нецікаві й бліді, так що відтворювати, що саме на них відбувалося, я не можу; все це в мене стерлося з пам’яті, оскільки слухав я дуже не уважно; був більше присутній, ніж брав участь у засіданнях, жодного разу ні з якими доповідями не виступав” [18, арк. 57 зв.].

У довідці НКВС УРСР про перебування на окупованій території професора-мистецтвознавця С. Гілярова серед значної кількості звинувачень вказується: “У 1942 р. Гіляров передав німецьким прихвостням Форостівському й Оглоблину, таємну справу для “використання” її на виставці “Зруйнування більшовиками пам’ятників культури в Києві”. Ця виставка була організована за завданням німців так званим “Музеєм-архівом переходнової доби” (директор О. Оглоблин). У тексті експозиційного плану вітрини № 10 читаємо: “Таємна справа про вилучення з Музею мистецтв ВУАН французького гобелену XVI ст. для Держторгу. Копія. Музей Західноєвропейського мистецтва, 14 сторінок, 2 телеграми представлені німецькою мовою” [13, с. 748–749].

Про цей факт на допиті С. Гіляров зазначав: “Це було зроблено мною тому, що з деякими моментами цієї політики я був не згоден і відносився до них із засудженням. Так, з питання руйнування в 1933–1935 рр. радянським урядом низки видатних пам’яток архітектурної старовини й реалізації через Держторг музейних художніх цінностей” [18, арк. 51 зв.].

Зізнаючись у антирадянській діяльності, С. Гіляров на допиті також зазначав: “Такими злочинними вчинками в дні німецької окупації були мої статті в газеті “Нове українське слово” [18, арк. 56].

У справі С. Гілярова в ЦДАГО України зберігаються лише машинописні витяги зі статей вченого. Проте у газетному відділі Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського нам вдалося відшукати усі статті Сергія Олексійовича у повному обсязі. Зокрема, у часописі “Нове українське слово” вміщено шість статей за підписом “С. Гіляров” [3–8]. Усі вони носили мистецтвознавчий характер і, на перший погляд, не містили нічого антирадянського. Проте при детальному аналізі впадає у вічі антибільшовицький настрій автора. Зокрема, стаття, присвячена Іоганну Готфрїду Шеделю, розпочинається словами: “Нещадно нищили більшовики пам’ятки нашої старовини. В ім’я “соціалістичного будівництва” за останні роки

зруйновано собор Великої Миколи і церкву Миколи Малого, золотoverхий Михайлівський монастир, Братський монастир і багато інших. Від більшовицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква (Успенський собор – примітка автора)” [3]. У цій же статті автор виражає сум із приводу того, що “дуже мало уваги приділяли дослідники мистецтва особі і творчості Шеделя. Саме навіть ім'я майстра незабаром після його смерті зникло з людської пам'яті. Про Шеделя писали Ф. Ернст, В. Щербина, але в основному ця тема залишається ще не розробленою” [3].

Завершується стаття мистецтвознавця, як і більшість тогочасних статей часопису “Нове українське слово”, думками про німецько-українську дружбу: “Ті взаємини, що зараз встановлюються між Україною і Німеччиною, безперечно, викличуть у німецьких вчених інтерес до нашого мистецтва, і в спільній праці над ними українським науковим силам, мабуть, пощастить згодом відтворити і біографію Шеделя” [3].

Антирадянські тези містяться і у статті С. Гілярова, присвяченій В. Моргилевському. Учений згадував про руйнування більшовиками архітектурних пам'яток. Зокрема, у переліку втрачених за радянської влади він називає Михайлівський монастир, Трьохсвятительську церкву, Успенський собор у Києві та храми Чернігова. Також автор звертає увагу на труднощі, з якими довелося зіткнутися В. Моргилевському при спробі виїхати за кордон: “Для уточнення й перевірки деяких джерел йому потрібно було безпосередньо вивчати відповідні матеріали за кордоном, але ця можливість у советських умовах майже повністю виключалася. 1928 року Моргилевському все ж таки пощастило добитися відрядження до Стамбула, але далші шляхи, на які закликали його гіпотези, – до Рима, в Іспанію, були для нього відрізані” [7].

Утім найбільший інтерес для істориків має остання стаття “На виставці”, надрукована 8 липня 1943 р. [8]. Це повідомлення С. Гілярова стало першим детальним описом Другої художньої виставки, яка працювала у Музеї українського мистецтва упродовж 8 червня – 25 липня 1943 р. Першим про відкриття цієї виставки у газеті “Нове українське слово” від 11 червня 1943 р. повідомив В. Дністряк. Проте його звіт містив суху статистику: “У ній [виставці – В. Г.] беруть участь 216 художників і скульпторів. Серед них такі відомі майстри пензля, як проф. Світлицький, проф. Василь Кричевський, Їжакевич, Киянченко, скульптори Кавалерідзе, Жук, Діндо та ін. Серед учасників виставки чимало й молодих живописців, графіків і скульпторів, які мають неабиякі художні здібності. На виставці експонується 958 робіт. З них картин 801, скульптур 47, вишивок 61, керамічних і фарфорових виробів 9, художніх іграшок 18 і рекламних робіт 21 (плакати, цигаркові коробки). На виставці переважають картини, що зображують прекрасний український пейзаж, але не останнє місце серед експонатів займають портрети і натюрморти” [11].

С. Гіляров, як мистецтвознавець, більш детально описував у статті роботи, представлені на виставці: “Виставка, відкрита в залах Музею українського мистецтва, значно мірою є виставкою нашої молоді, більше показом наших можливостей, ніж досягнень... Чимало тут художників, які мають менше 30 років” [8]. Проте автор не називав жодного прізвища представника молодого покоління. Зі спогадів Д. Малакова, стало відомо, що на виставці були виставлені роботи молодих художників: К. Кричевської, Г. Малакова, Ю. Повстенка [16]. Сергій Олексійович також додавав, що, крім молоді, на виставці були представлені роботи відомих художників: братів Кричевських, А. Середи, Б. Крюкова [8].

На допиті у слідчих С. Гіляров так пояснював написання статті: “З політичної точки зору ця замітка ніякого інтересу не представляє, але, знову-таки, факт появи її на сторінках органу Штепи сам по собі неможливий. У виправдання себе в даному випадку можу лише сказати, що я взагалі дуже люблю працювати в жанрі заміток, того, що називається “essay”, і за роки окупації сильно по такій роботі скучив. Ось чому я, вже внутрішньо засудивши свою участь в газеті Штепи, все-таки спокусився написати цю статтю про виставку” [18, арк. 57].

У своїх свідченнях С. Гіляров жодним словом не згадував про Київський університет. Проте ніні стало відомо, що згідно із наказом № 19/32 ректора К. Штепи від 15 листопада 1941 р., Сергій Олексійович був призначений позаштатним професором кафедри загальної історії. У зізнаннях С. Гіляров згадував також про пільги “постраждалим від радянської влади”, які надавала окупаційна влада. Проте, за його словами, він від них відмовився, оскільки “нижче своєї гідності колишнього радянського громадянина скористатися деякою перевагою, яку я міг мати від німецької міської управи як колишній “репресований”, на кшталт отримання дров тощо. Скористатися такою “перевагою” мені пропонував Олександрович, київський музейний працівник, що сидів у ГПУ одночасно зі мною і такими “перевагами” скористався” [18, арк. 57 зв.].

З наближенням Червоної армії, представники української інтелігенції, побоюючись радянської влади, залишають Київ (К. Штеппа, Л. Форостівський). Чи планував виїхати С. Гіляров – нам невідомо, адже на допиті про це не йшлося. У одному із останніх зізнань, він розповів про свої дії в останні дні окупації: “Коли ситуація на фронті явно стала на нашу користь, багато моїх знайомих, які

навіть не скоїли ніякої злочинної і жодних нежодних вчинків щодо Радянської влади, почали виражати побоювання з приводу “розправи”, яка буде над ними вчинена після її повернення. Німецько-націоналістичні агенти поширювали чутки про масові розстріли мало не поголовно всіх жителів, які залишалися в містах у роки окупації, про поголівне відправлення всіх чоловіків на передові позиції для витоптування мін і тому подібні чутки. Небилицям цим і не вірив, але понести від Радянської влади мною заслужене покарання був готовий. У жодному випадку вирішив з німцями не йти, навіть якщо виганятимуть, навіть якщо вони, як хотіли зробити, перетворять Київ на “мертву землю”. “Ми залишимося тут до останнього видиху або до переможного кінця”, – говорив я всім, хто радив мені виїжджати. Наказ німецького начальства “евакуюватися” в призначений термін я не виконав і, залишивши свою квартиру, останні 1,5 місяця окупації проживав у свого знайомого професора Головченка (Тарасівська, буд. 20, кв. 9). Коли мене попереджали – вас зішлють на фронт, вас заарештують, вас розстріляють, я відповідав: згоден на все, але з німцями не піду.

Таким чином, зі всього мною пережитого за період окупації: з розчарувань, злочинної легкодухості й пов’язаних із ними антирадянських моїх вчинків, залишилося в мені дієвим чинником тільки набуте внаслідок випробувань відчуття радянського патріотизму, яким я буду керуватися в майбутньому, мені здається, недовгому житті.

Всупереч припущенням і очікуванням, не лише ніякої “розправи” за свої вчинки я до цього часу не відчув, навпаки, чудово обізнана про них, як з боку інших, так і від мене особисто, Радянська влада дала мені можливість, як ні в чому не бувало, продовжити свою перервану війною роботу, віднеслася до мене з довірою. Мені здається, що цієї довіри я після визволення не порушував і надалі ніколи не порушуватиму” [18, арк. 57 зв. – 58].

І дійсно, С. Гіляров уже в перші дні визволення намагається показати кардинальну зміну своїх поглядів. Так, 14 грудня 1943 р. учений у газеті “Киевская правда” надрукував статтю “Німецький грабунок у музеях Києва”. У ній він розповідав уже не про діяльність музеїв та художні виставки у період окупації, а про грабіжницьку політику нацистів [9].

4 березня 1944 р. у газеті “Киевская правда” надрукована чергова стаття С. Гілярова “Архітектурні втрати Києва” [10]. У ній автор розповідає тепер уже про те, що Успенський собор Києво-Печерської лаври був підірваний гітлерівцями. Хоча раніше у статтях про І. Г. Шеделя та В. Моргилевського він дотримувався протилежної думки. 30 грудня 1945 р. С. Гілярова заарештовано, а 8 лютого 1946 р. він помер у Лук’янівському слідчому ізоляторі.

Отже, С. Гіляров залишив по собі значний доробок про життя в окупаційному Києві. Проте слід зазначити, що сьогодні про ученого написано досить мало праць, а його біографія, залишається малодослідженою істориками, зокрема, того періоду, що стосується діяльності в столиці у часи гітлерівської окупації. Проведене дослідження статей, написаних С. Гіляровим для часопису “Нове українське слово”, дає підстави стверджувати про співпрацю Сергія Олексійовича із окупаційною владою, однак не в усіх статтях учений висловлює негативне ставлення до радянського режиму. Подальша реконструкція життя і діяльності С. Гілярова в окупованому Києві, заповнення “білих плям” у його біографії, встановлення раніше невідомих широкому загалу епізодів із його життя, визначення його місця й значення в сучасній українській історіографії – це поле для наукових досліджень істориків, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим України.

Список використаних джерел

1. Безручко О. Професор Сергій Гіляров: етапи творчого і педагогічного шляху / О. Безручко // Студії мистецтвознавчі. – 2010. – № 3 (31). – С. 103–111.
2. Безручко О. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни / О. Безручко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 295–332.
3. Гіляров С. Югана Готфрід Шедель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 25 грудня 1941.
4. Гіляров С. Карл Фрідріх Шенкель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 14 січня 1942.
5. Гіляров С. Адольф Менцель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 25 січня 1942.
6. Гіляров С. Макс Клінгер / С. Гіляров // Нове українське слово. – 27 лютого 1942.
7. Гіляров С. Видатний вчений / С. Гіляров // Нове українське слово. – 7 січня 1943.
8. Гіляров С. На виставці // Нове українське слово. – 8 липня 1943.
9. Гіляров С. А. Німецький грабеж в музеях Києва / С. А. Гіляров // Киевская правда. – 14 декабля 1943.
10. Гіляров С. А. Архитектурные потери Киева / С. А. Гіляров // Киевская правда. – 5 марта 1944.
11. Дністряк В. Друга художня виставка відкрита / В. Дністряк // Нове українське слово. – 11 червня 1943.
12. Іванов Ю. Гілярови – на всі часи. Історія одного родоводу / Ю. Іванов // Дзеркало тижня. – 8–15 липня 2005.
13. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
14. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. – К.: Світ Успіху, 2005. – 464 с.
15. Крутенко Н. Сергей Гіляров: Штрихи к портрету / Н. Крутенко // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 24–32.
16. Малаков Д. Про київську художню виставку 1943 року та її учасників / Д. Малаков // День. – 30 травня 2013.
17. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1.
18. Там само, т. 2.